

Spis rzeczy

Wprowadzenie.....	XV
-------------------	----

PRELUDIUM: ANTYTRYNITARYZM W POLSCE PRZED SOCYNEM

ZARYS DZIEJÓW

Początki antytrynitaryzmu w Polsce. Piotr z Goniądza – Grzegorz Paweł z Brzezina. Rola Jerzego Blandraty	I
Antytrynitaryzm w Wielkim Księstwie Litewskim. Mikołaj Radziwiłł Czarny i jego mecenat; jego podopieczni: Marcin Czechowic – Szymon Budny – Wawrzyniec Krzyszkowski	8
Inwazja anabaptyzmu. Jego rola w polskim ruchu antytrynitarskim	14
Początki antytrynitaryzmu w Siedmiogrodzie. Interakcja antytrynitaryzmu węgierskiego i polskiego. Pierwszy w Europie manifest unitarianizmu: <i>De falsa et vera unius Dei cognitione</i> (1568)	18
Tło historyczne	19
Stosunki wyznaniowe w Siedmiogrodzie.....	21
Dywersyfikacja poglądów antytrynitarskich wśród arian polskich w drugiej połowie lat sześćdziesiątych XVI wieku	27
Powstanie Rakowa. Kontakty z „komunistami” morawskimi	31
Rozwój i schyłek dyteizmu: Piotr z Goniądza. Dyteizm małopolski: Stanisław Farnowski i Stanisław Wiśniowski	34
Unitarianizm w fazie przedsocyniańskiej. Liderzy ruchu i ich pisarska działalność: Grzegorz Paweł, Jerzy Szoman i pierwszy <i>Katechizm Rakowski</i> , Marcin Czechowic, Jan Niemojewski, Szymon Budny	37

Radykalna heterodoksja lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XVI wieku	55
--	----

POGLĄDY W FAZIE PRZEDSOCYNIAŃSKIEJ

Sprawy teologiczne	59
Wokół dogmatu Trójcy: trydeizm, dyteizm, unitaryzm	
Trydeizm	59
Dyteizm	61
Unitaryzm	62
Antytrynitaryzm Andrzeja Frycza Modrzewskiego	63
Stosunek do doktryny grzechu pierworodnego, predestynacji, wolnej woli. Rozumienie Sakramentu Wieczerzy	67
Stary i Nowy Testament	68
Ideologia polityczna i społeczna. Stanowisko nurtu radykalnego. Stanowisko Szymona Budnego	69
Wiara i rozum. Racjonalizm czy irracjonalizm?	75
Odrębne stanowisko Szymona Budnego	77
Problem tolerancji.	
Uwagi ogólne o stosunku do problemu tolerancji wśród polskich arian w XVI wieku. Nietolerancja kościelna zboru rakowsko-lubelskiego wobec Budnego i jego grupy.	
Wypowiedzi na temat tolerancji Jerzego Szomana, Stanisława Wiśniowskiego, Jana Niemojewskiego	80
Szymona Budnego poglądy na tolerancję	86

SOCYNIANIZM

CZĘŚĆ PIERWSZA: ZARYS DZIEJÓW

ROZDZIAŁ I.

FAUST SOCYN I JEGO DZIAŁALNOŚĆ

W POLSKIM RUCHU UNITARIAŃSKIM (1579–1604)	93
Socyn przed przybyciem do Polski (Italia i Szwajcaria)	94
Epizod siedmiogrodzki	97
Epopeja polska Socyna	103

ROZDZIAŁ II.

OKRES ROZKWITU I EKSPANSJI (1600–1638)

Raków jako metropolia ruchu socyniańskiego.

Drukarnia rakowska. 113

Najważniejsze dzieła socyniańskie tej doby 116

Czołowi działacze i pisarze w latach 1600–1638:

Hieronim Moskorzowski, Adam Gosławski, Andrzej

Wojdowski, Tomasz Pisecki, Piotr Morzkowski,

Samuel Przyppkowski, Jonasz Szlichtyng. 121

Czołowi działacze i pisarze niemieccy: Krzysztof

Ostorodt, Johann Völkel, Walenty Szmalc, Johann Crell,

Marcin Ruar, Joachim Stegmann starszy, Krzysztof Stegmann 128

Nietolerancja w kraju tolerancji 139

ROZDZIAŁ III.

OD ZNISZCZENIA RAKOWA

DO LIKWIDACJI KOŚCIOŁA

UNITARIAŃSKIEGO W POLSCE (1638–1660)

Rok 1638: zniszczenie Rakowa 145

Rok 1647: proces Szlichtynga i konsekwencje procesu 147

Rok 1658: uchwała o banicji 148

Rożnów 1660: ostatnie w Polsce „przyjacielskie

spotkanie” teologów „ariańskich” i katolickich 151

Najważniejsze traktaty napisane w tym czasie 153

Czołowi działacze i ich pisarska działalność w tej dobie: 154

Samuel Przyppkowski 154

Jonasz Szlichtyng 158

Piotr Morzkowski 160

Andrzej Wiszowaty 162

Stanisław Lubieniecki młodszy 163

Jan Ludwik Wolzogen 165

Joachim Stegmann młodszy 167

Daniel Zwicker 168

ROZDZIAŁ IV.

EMIGRACJA ARIAŃSKA. OSTATNIE MOCNE

AKORDY W DZIAŁALNOŚCI PISARSKIEJ

I EDYTORSKIEJ

Szlaki emigracyjne i główne ośrodki diaspory ariańskiej	173
Najważniejsze pisma powstałe w tym czasie oraz najważniejsze publikacje	175
Czołowi działacze i pisarze socyniańscy w ostatniej fazie ich życia: . .	175
Samuel Przytkowski	176
Andrzej Wiszowaty	181
Stanisław Lubieniecki młodszy	195

ROZDZIAŁ V.

EPIGONI I KONTYNUATORZY:

Benedykt Wiszowaty	207
Krzysztof Niemirycz	213
Samuel Crell	217

CZĘŚĆ DRUGA: POGLĄDY

ROZDZIAŁ VI:

FILOZOFIA I TEOLOGIA

Podstawowe założenia systemu

Racjonalizm religijny	235
Stanowisko Socyna:	236
Treść Objawienia musi być zgodna z rozumem, inaczej	
Objawienie byłoby w ogóle zbyteczne	236
Negacja religii naturalnej	238
Racjonalizm religijny w wersji późnego socynianizmu	239
Sprawa religii naturalnej. Teologia naturalna	
Jana Crella	239
Rozum jako „sędzia” w sprawach wiary	241
Norma wiary i „zasady filozoficzne”.	243

VIII

Prawdy ponad rozum (<i>supra rationem</i>).	
Socyniańska koncepcja „tajemnic religii”	245
Problem cudów	248
Prymat moralności	250
Stanowisko Socyna.	
Cnota jako wartość samoistna i najwyższa	250
Wolność woli jako postulat absolutny moralności i religii.	253
Eksplikacja dylematu: w jaki sposób nagroda nieśmiertelności przyobiecana w Ewangeli	
„cnotliwym” jest niesprzeczna z zasadą bezinteresowności, będącej warunkiem prawdziwej cnoty	253
Stanowisko Crella	
Problem cnoty i nagrody za cnotę w ujęciu Jana Crella	256
Modelowanie portretu Boga według wzorców moralności humanistycznej.	259
<i>Pars destruens</i> w doktrynie socynian: radykalna krytyka tradycyjnego systemu dogmatów	263
Uwagi wstępne	263
Krytyka dogmatu Trójcy	265
Krytyka dogmatu Odkupienia i Zadośćuczynienia	269
Krytyka tradycyjalistycznej nauki o grzechu pierworodnym	272
Totalna negacja doktryny predestynacji	273
Negacja bożej przedwiedzy (<i>praescientia divina</i>)	274
Negacja wieczności kar piekielnych	278
Socyniański model „religii zgodnej z rozumem”	282
Unitaryzm i chrystologia	282
Socyniańska wersja zasady „usprawiedliwienia tylko przez wiarę” (<i>sola fide</i>)	284
Stary i Nowy Zakon. Przykazania ceremonialne (sakramenty)	287
Późniejsze odstępstwa od modelu klasycznego	289

Wątek metafizyczny i kosmologiczny	291
Ontologia Boga socyniańskiego.....	291
Bóg jako byt rozciągły, przestrzennie ograniczony	296
Czas	298
Miejsce i przestrzeń. Odwieczność materii	300
Kosmologia i metafizyka socyniańska w ujęciu francuskiego kryptosocynianina Auberta de Versé	304
Samuel Crell wobec koncepcji rozciąglej substancji bożej. Opinia Leibniza o tej koncepcji	311

ROZDZIAŁ VII.

SOCYNIANIZM I TOLERANCJA [I]

Uwagi wstępne. Tolerancja kościelna i tolerancja cywilna	313
Faust Socyn wobec problemu tolerancji	314
Pierwszy drukowany manifest socyniański w obronie wolności religii (1599)	321
Jana Crella <i>Vindiciae pro religionis libertate</i> (<i>O wolność sumienia</i>)	324
Okoliczności powstania i kompozycja traktatu.....	324
Temat pierwszy: o konieczności dotrzymywania umów.....	326
Temat drugi: tolerowanie herezji nie oznacza jej aprobaty ...	330
Temat trzeci: argumenty za tolerancją:	334
Racje moralno-religijne	334
Racje socjo-polityczne	336
Temat czwarty: czy Pismo św. rzeczywiście aprobuje zasadę nietolerancji i nakazuje tępić heretyków.....	339
Konkluzja. Granice tolerancji w ujęciu Crella	345
Dlaczego socynianie nie opublikowali traktatu Crella w Polsce? ..	346

ROZDZIAŁ VIII.

SOCYNIANIZM I TOLERANCJA [II]

Samuel Przyppkowski – czołowy wśród socynian teoretyk doktryny tolerancji	349
--	-----

Uwagi wstępne	349
<i>Dissertatio de pace et concordia Ecclesiae</i>	352
Okoliczności i czas powstania traktatu	352
Mistyfikacje edytorskie	354
Zasadnicze treści traktatu	357
Echa traktatu i jego kolejne edycje	363
<i>Braterska deklaracja na niebraterskie napomnienie</i>	365
Okoliczności powstania	366
Kompozycja traktatu	368
Najważniejsze treści traktatu:	370
Cztery stopnie, na które kolejno wznosiła się wolność w Rzeczypospolitej	370
Dlaczego edykt wieluński i inne edykty królewskie nie mogą podważyć legalności Konfederacji warszawskiej	371
Konfederacja warszawska jest prawem uchwalonym w sposób l e g a l n y	373
Właściwy sens terminu „dysydenci”	374
Konfederacja warszawska jest nie tylko prawem uchwalonym legalnie, ale jest nadto f u n d a m e n t a l n y m prawem Rzeczypospolitej ...	376
Racje religijno-moralne	377
Uwagi końcowe	379
Ostatnie ważne pismo Przypkowskiego w sprawie tolerancji: polemika z ojcem Cichowskim S.J.	381
Okoliczności powstania i kompozycja	381
Przypkowskiego sprostowania historyczne	383
Cel, do którego zmierza ojciec Cichowski, jest szkodliwy i dla Rzeczypospolitej, i dla religii katolickiej ..	384
Racje religii i racja stanu	384
Ocena pisma Przypkowskiego	389
Nowoczesna doktryna rozdziału kościoła i państwa	390

ROZDZIAŁ IX.

SOCYNIANIZM I TOLERANCJA [III]

Tomasz Pisecki i jego traktat <i>Manuductio in viam pacis ecclesiasticae</i>	395
Stanisław Lubieniecki młodszy	396
Jonasz Szlichtyng	396

ROZDZIAŁ X.

IDEOLOGIA SPOŁECZNO-POLITYCZNA

Stanowisko Socyna. Ewolucja poglądów w zborze na temat ideologii politycznej	401
Jan Ludwik Wolzogen i ideologia nowych radykałów	402
Samuel Przypkowski przeciw radykałom socyniańskim	405
Rozbieżność poglądów na ideologię polityczną w okresie diaspory (Jeremiasz Felbinger i Benedykt Wiszowaty)	411

CZĘŚĆ TRZECIA: ODDZIAŁYWANIE

ROZDZIAŁ XI.

DRUKI SOCYNIAŃSKIE I ICH WĘDRÓWKI PO EUROPIE XVII WIEKU

Inwazja druków rakowskich na kraje Europy protestanckiej. Utajnione edycje traktatów socyniańskich w oficynach wydawniczych Holandii i Anglii	417
Obfitość literatury socyniańskiej w angielskich bibliotekach publicznych i księgozbiorach prywatnych	421
Najgłośniejsze druki socyniańskie:	423
<i>Katechizm rakowski</i> i jego europejska kariera. Kolejne edycje i przekłady	423
<i>Bibliotheca Fratrum Polonorum</i>	427

ROZDZIAŁ XII:
ORTODOKSJA PROTESTANCKA XVII WIEKU
W WALCE Z WIDMEM SOCYNIANIZMU

Sytuacja w krajach niemieckich	433
Sytuacja w Holandii.	437
Sytuacja w Anglii	442

ROZDZIAŁ XIII.
SOCYNIANIZM I ŚRODOWISKA
LIBERALNEGO PROTESTANTYZMU

Liberalne środowiska protestantyzmu holenderskiego	447
Arminianie (zwani także remonstrantami)	447
Mennonici.	450
Kolegiansi	450
Dirk Rafaëlsz Camphuysen (1586–1627)	452
Hugo Grocjusz (1583–1645)	454
Filip van Limborch (1633–1712)	458
Angielscy socynianie i sympatycy socynianizmu w Anglii do lat sześćdziesiątych XVII wieku	459
Środowisko „Tew Circle”	459
Pierwsi znani tłumacze pism socyniańskich na angielski	461
Interesujący przypadek Paula Besta	462
John Biddle – „ojciec angielskiego unitarianizmu”	464

ROZDZIAŁ XIV.
WIELCY AKTORZY SCENY FILOZOFICZNEJ
U SCHYŁKU XVII I NA POCZĄTKU XVIII
WIEKU I ICH STOSUNEK DO SOCYNIANIZMU

Spinoza i jego krąg.	469
Leibniz	472
Bayle	475
Locke	479
Newton	486

ROZDZIAŁ XV.

UWAGI KOŃCOWE: ECHA SOCYNIANIZMU W HISTORII INTELEKTUALNEJ WIEKU XVIII I XIX

Socynianizm w oczach ideologów Oświecenia francuskiego (d'Alembert, Diderot, Naigeon, d'Holbach) . . .	491
Niemcy wieku XVIII i XIX	494
Nieprzejednana postawa sztywnej ortodoksji.	494
Stosunek do socynianizmu u przedstawicieli niemieckiej teologii Oświecenia (neologowie)	495
Postawa Lessinga.	496
Początek systematycznych studiów nad socynia- nizmem u schyłku XVIII i na początku XIX w. Socynianizm i Kant.	498
Otto Fock: pierwsza nowoczesna i naukowa monografia socynianizmu (1847)	499
Wilhelm Dilthey: rola socynianizmu w dziejach umysłowości europejskiej	505
Posłowie.	511
Wykaz i objaśnienie skrótów bibliograficznych	513
Summary	521
Indeks nazwisk	531